

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

43

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM 1956

Commissie van Redactie: Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;
Dr. A. Gorter, Bilthoven; O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;
Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie te richten
aan het secretariaat: Lange Voorhout 50, 's-Gravenhage.

HET AES GRAVE EN HET ONTSTAAN VAN DE PENNINGKUNST

door

N. E. H. J. J. ZON

Als wij een uitvinding zien gebeuren, dan kunnen wij meestal een bepaalde dispositie van de mens in die tijd constateren, of een bepaalde omstandigheid, die dan pas het verwerkelijken daarvan mogelijk maakt.

In de verre oudheid was het verlangen van de mens om zich als een vogel in de lucht te verheffen reeds aanwezig en Ikaros werd het mythologische slachtoffer; eerst de kennis van de aerodynamische wetten en de uitvinding van de benzine-motor bracht in onze tijd de mogelijkheden om het verlangen te bevredigen.

De antieken waren zeker in staat, het technische probleem van de vervaardiging van een penning op te lossen: de techniek immers van het gieten is al zeer oud en ook het slaan kende men eeuwen vóór onze jaartelling bij het münzen.

Toch is de eerste penning in de strikte zin van het woord de schepping van de renaissancemens. De Italiaanse schilder Antonio Pisano, genaamd Pisanello, maakte in 1438 (39) de „Johannes VII Paleologos“, toen deze keizer naar Italië trok om de hulp van het Westen in te roepen tegen de opdringende Turken ¹.

Tussen de penning en de munt zijn verschillende vormovereenkomsten aan te wijzen, zoals de min of meer regelmatige, meestal ongeveer ronde vorm van het vlak, de uitvoering van het reliëf, de dubbelzijdigheid; kortom vormeigenaardigheden, die de outsider de woorden munt en penning vaak ook door elkaar doen gebruiken.

De reden, waarom de penning in de renaissance en niet in de oudheid of de middeleeuwen ontstaat moet dus samenhangen met een bepaalde dispositie van de mens.

In de oudheid was de mens burger van stad of staat. Het individu had nauwelijks betekenis, mede gezien de fatalistische geest van die tijd.

In de middeleeuwen is de mens op de eeuwigheid ingesteld, maar dan in de religieuze zin van het woord. Wat de kunstenaars brengen, ook als zij op een profaan „zijspoor” geraakten, werd er aan ondergeschikt gemaakt. De inhoud van de schilderkunst en het toneel met zijn abele spelen houdt de mens als het ware een spiegel voor, waarin hij zijn verhouding tot de eeuwigheid moet zien.

In de vijftiende eeuw is dit alles al sterk aan het veranderen. De eeuwigheidsgedachte wordt omgezet in een gedachte aan de onsterfelijkheid, nu in de mentaliteit van Herostratos, die de tempel van Epheze in brand stak om zijn naam verder te doen leven. In de renaissance streeft de mens er niet naar heilig, sanctus, te worden, mogelijk dan vergeten in een verborgen kluizenaarscel, maar hij wil een heros zijn: *il divino* ².

Dit is de mentaliteit, waarin het individu zich doet gelden: „Jehan de Heyck fuit hic” en „Opus Pisani pictoris”; de mentaliteit die de dispositie bracht voor de penning in de eigenlijke zin van het woord:

„Elle est un objet de fantaisie répondant plutôt à une satisfaction d'amour propre individuel, quand l'art, quittant les sphères élevées de la contemplation pour s'attacher aux choses de la nature, est devenu plus personnel et plus égoïste” ³.

De penning van Pisanello betekende de geboorte van een nieuw artistiek genre, dat eerst in Italië en al spoedig in geheel West-Europa een enorme interesse en waardering ondervond.

Maar meer nog dan aan de geestelijke achtergrond, wil ik hier thans aandacht besteden aan een stuk uit de oudheid, dat wat zijn vorm betreft een zeer grote overeenkomst heeft met de vorm van de penningen, zoals Pisanello die bracht en waaraan tot heden nimmer enige aandacht in dit verband is geschonken, nl. het *aes grave*.

Het *aes grave* is de muntsoort, die in de derde eeuw vóór Christus wordt gebruikt in midden-Italië. Het zijn aanvankelijk vrij grote, ronde — met een diameter tot 90 mm — gegoten stukken brons, voorzien van een voorstelling.

Reeds voor de vijfde eeuw werden in midden-Italië stukken amorf brons in onbewerkte staat als ruilmiddel gebruikt (*aes rude*). Later krijgen deze stukken een min of meer regelmatige vorm, soms voorzien van merktekens (*aes signatum*). Onder Griekse invloed zien wij deze stukken rond worden, waarbij tevens een voorstelling op voor- en keerzijde verschijnt. Al deze stukken vertegenwoordigen door hun gewicht een reële waarde ⁴.

Alvorens op bijzonderheden in deze in te gaan moeten wij nog wijzen op verwijderde voorlopers van de Renaissance-penning, omdat de vraag, of deze er zijn geweest, hier zeker de aandacht vraagt.

Het is dus van belang te zien of er wat de wezenselementen, vorm, inhoud en functie van de penning betreft⁵, dergelijke stukken te vinden zijn. Grottemeyer somt een rij stukken op⁶, die hij als zodanig beschouwt. Over het algemeen geldt hier echter, dat het voor het merendeel munten zijn, die door bepaalde omstandigheden iets groter zijn dan normale munten, doch in diameter lang niet die van Pisanello halen.

Wat de Romeinse munt betreft kunnen wij zeggen, dat deze in de gehele westerse beschaving sterk verbreid was en door de renaissance-mens gekend en geliefd werd. De naam van medaglia werd zelfs aan oude, buiten gebruik gestelde munten gegeven en is eerst later het specifieke woord geworden voor wat wij thans in onze taal met „penning” aanduiden. Deze munt was echter geslagen, had een laag reliëf en een diameter van ongeveer 20 tot 30 mm. Hier treffen wij dus een sterke vormafwijking aan. Wat de inhoud betreft, was de Romeinse Keizersmunt in zijn voorstelling mede propagandamiddel voor de prestaties van de Romeinse keizer en kon juist door zijn hoofdfunctie van wettig betaalmiddel overal doordringen en hierdoor zijn nevenfunctie op een vrij eenvoudige wijze uitoefenen⁷. Een dergelijke functie kan ook de penning hebben. In zoverre valt er in dit geval dus enige verwantschap te constateren, waarop dan ook, doch echter niet in deze bijzondere zin, vaak is gewezen.

Andere stukken, de Romeinse penningen, die geen munten waren, en die, ook artistiek, dikwijls zeer belangrijk zijn, sluiten in een zekere zin bij de renaissance-penning aan; zij liggen echter in een speciaal vlak. Deze penningen immers werden alleen op de muntateliers geslagen, waarover, alleen de muntheer, i.c. de keizers, konden beschikken. Tenslotte werden deze gebruikt als geschenk voor erudieten uit de omgeving van de keizer.

Later werden zij in het bijzonder aan barbaarse stamhoofden ten geschenke gegeven, maar hebben dan vaak een intrinsieke waarde, die het veelvoud van een bepaalde muntwaarde bedraagt. Als zodanig kunnen zij als onderscheidingen worden beschouwd. Behalve dat zij veel kleiner en geslagen zijn, hebben zij dus een andere functie dan de renaissance-penning.

Tussen het bovengesignaleerde aes grave en de penningen, zoals Pisanello deze bracht, kunnen wij echter belangrijke punten van overeenkomst constateren voor zover het de *vorm* betreft.

De diameter is zowel bij bepaalde stukken van het aes grave en de penningen van Pisanello ongeveer gelijk. Het aes grave komt tot doorsneden, die de latere munten niet meer kennen en pas bij de Renaissancepenning weer voorkomen.

Beide stukken zijn verder gegoten, terwijl de andere voorlopers van de penning (met uitzondering van de stukken uit de collectie van de Duc de Berry) steeds waren geslagen. De mogelijkheid tot een betrekkelijk hoog reliëf was bij beiden aanwezig. Het slaan van stukken met een reliëf als deze stukken hadden, was toen praktisch uitgesloten, omdat men met de hamer sloeg en geen machines kende, die een grotere druk konden uitoefenen⁸.

De overeenkomst wat de praktisch regelmatig ronde vorm betreft, komt slechts in zoverre naar voren, dat wij ook hier een overeenkomst kunnen constateren, die echter minder spreekt, daar wij deze ook bij de meeste munten kunnen terugvinden.

Wat de functie aangaat, moeten wij elke overeenkomst uitschakelen, omdat hierin juist het meest directe verschil ligt tussen munt en penning: het aes grave was betaalmiddel, de penning is dit niet.

Nu is er echter ook, wat een voorstelling — de inhoud — betreft een parallel te trekken tussen enkele specimina van het aes grave en een penning van Pisanello, nl. het paardehoofd als protoom. Het paardehoofd komt zeer veel voor op de munten van de Carthagers⁹. Dergelijke protomen komen, onder invloed hiervan voor op specimina van het aes grave in Latium en Campanië. Het hoofd is hierbij op verschillende manieren uitgewerkt, doch de afsnijding blijft steeds hetzelfde. Onder deze afsnijding komt dan parallel hieraan een rij van vier punten voor, i.c. de waardeduiding voor triens of quatruncus¹⁰. Verder komen er specimina voor, i.c. asses, die geen punten hebben, doch waarvan de paardehals begrensd is door een streep in een hoger reliëf (Pl. V, 1)¹¹.

Bij Pisanello nu komt een dergelijk paardehoofd voor op de keerzijde van de penning „Francesco Sforza” (Pl. V, 2)¹². Met Weizsäcker veronderstelt Hill¹³, dat het een portretkop zou zijn van het geliefde strijdros van de markies. Deze veronderstelling kunnen wij gevoeglijk buiten beschouwing laten. Wat ons hier interesseert, is niet alleen hetzelfde type paardehoofd, doch ook een begrenzing, die Pisanello heeft gevonden in de dolk, die parallel aan de afsnijding op de penning is aangebracht.

Het geheel van deze overeenkomsten wijst m.i. naar een vormconceptie, die geïnspireerd is op het aes grave, al zullen wij moeten blijven bedenken, dat de vormgeving uiteindelijk secundair blijft aan de eigenlijke artistieke vinding en de transformatie in een nieuw genre.

¹ G. F. Hill, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini*, London 1930, no. 19, pl. 3.

² „...ein Kündler des Ruhmes“, (sie) zielt darauf ab dem Dargestellten zur Unsterblichkeit zu helfen. Sie ist der plastische Ausdruck für das schmückende Beiwort der Literatur: „il divino“. G. Habich, *Die deutschen Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts*, 1. Band, 2. Hälfte, München 1931, blz. LXXI.

³ J. Simonis, *L'art du médailleur en Belgique*, Bruxelles 1900, blz. 6.

⁴ E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, London 1952, blz. XV e.v.

⁵ N. E. H. J. J. Zon in: *Médailles des anciens Pays Bas*, Paris 1956, blz. 1.

⁶ P. Grottemeyer „Führer durch die staatliche Münzsammlung in München, II. Teil. „Medaillen“, *Mitteilungen der Bayrischen numismatischen Gesellschaft*, 55 (1937), blz. 5.

⁷ A. N. Zadoks-Josephus Jitta, *Het Romeinse Keizersportret: Vorm en functie* (Openbare les Rijksuniversiteit Groningen), Bussum 1956.

⁸ Een uitzondering moeten wij maken voor de gouden 20-stater van de Bactrische Koning Eukratides uit de 2e eeuw voor Christus in het Cabinet des Médailles te Parijs (Ch. Seltman, *Greek coins*, London 1955², afb. pl. LV, no. 5) en de enkele zilveren dubbele dekadrachmen van Koning Amyntas, die eerst enkele jaren geleden zijn gevonden (A. D. H. Bivar, *The Bactrian Treasure of Qunduz*, Bombay 1955 (Numismatic Society of India, Numismatic notes and monographs, no. 3), pl. VII, nos. 1-3, pl. VIII, nos. 1-2).

⁹ G. Macdonald, *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection. University of Glasgow, Vol. III, Further Asia, Northern Africa, Western Europe*, Glasgow 1905, blz. 584, pl. XCIII, nos. 10-13, 19.

¹⁰ Sydenham, o.c., blz. XV en XXIII, zie ook: E. J. Haeblerlin, *Aes grave, das Schwergeld Roms und Mittelitaliens, einschliesslich der ihm vorausgehenden Rohbronze-währung*, Frankfurt a. M. 1910, Tafelband pl. 36, nos. 1 t/m 5 (afmetingen \pm 55 mm).

¹¹ Haeblerlin, o.c., pl. 63, nos. 5-10 en pl. 64, nos. 1-2 (afmetingen \pm 70 mm).

¹² Hill, *Corpus*, no. 23, pl. 4.

¹³ G. F. Hill, *Pisanello*, London-New York 1905, blz. 127.

SUMMARY

The Aes Grave and the Origins of Medallistic Art — Till now, no attention has been paid to the similarity in form between the medals by Pisanello — the creator of medallistic art — and *aes grave*: the large cast bronze coins of Central Italy in the third century B.C. This similarity is not limited to seize and technique but sometimes extends to the contents. Thus, some *aes grave* show the head of a horse; below, four dots or a thick line run parallel to the underside of the neck. A similar horse's head is to be seen on Pisanello's "Francesco Sforza"; instead of the dots or line, a dagger is applied, with the same aesthetic effect.

1. Aes grave, Italië, 3e eeuw v. C.

2. Pisanello, Francesco Sforza. ± 1441. Kz.